

UTJELOVLJENJE – SLIKA NOVOGA ČOVJEKA

NIKOLA DOGAN

Sveučilište u Zagrebu
Katolički bogoslovni fakultet
Teologija u Đakovu
Petra Preradovića 17
31400 Đakovo

Primljeno: 2 /2000.
Izlaganje na znanstvenom skupu
UDK 232.3

Sažetak

Tema je razrađena u tri cjeline, međusobno povezane i metodički usmjerene konačnom odgovoru o slici novoga čovjeka u utjelovljenju Isusa Krista. Prva cjelina nastoji pažljivom analizom čovjekova očovječenja doći do nekih temeljnih oznaka čovjekove naravi. Drugi dio polazi od biblijske istine da se Bog čovjeku objavljuje i da se u ljudsku narav utjelovljuje. Taj dio nosi u sebi temeljne elemente kršćanskoga govora o Bogu. U trećemu dijelu autor pokušava povezati s jedne strane čovjeka, tražitelja istine, sadržane u spoznaji da je jedino ljubav cilj njegova života, i s druge strane Boga, koji se čovjeku objavljuje kao ljubav u raspetome Bogočovjeku Isusu Kristu. U završnim mislima iznose se temeljni pojmovi o »novome čovjeku u svjetlu utjelovljenoga Boga«, u kojemu kršćanin ima sigurnost da mu je život ukorijenjen u Bogu i Božjoj ljubavi. Po toj spoznaji on postaje čovjek nade, novoga života u svijetu u kojemu živi i u kojemu se osmišljeno ostvaruje. Ključne riječi: hominizacija, humanizacija, tjelesnost, duh, religioznost, objava, patetični Bog, slika Božja, identitet, suobličavanje

U središtu kršćanskog vjerovanja nalazi se istina o Božjoj objavi, koja se na različite načine očitovala, ali čiji je vrhunac utjelovljenje Isusa Krista u povijesti i ljudskoj naravi. Sv. Pavao govori o Utjelovljenju kao o Božjem poniženju: »On božanske naravi, nije se ljubomorno držao svoje jednakosti s Bogom, nego se nje lišio uzevši narav sluge i postavši sličan ljudima. Kad postade kao čovjek, ponizi sam sebe postavši poslušan do smrti, i to do smrti na križu« (Fil 2,6-7). Možemo s pravom reći da je u tim mislima sadržano cijelo kršćanstvo i njegova poruka. Sve što govorimo o čovjeku, ali i o Bogu, moramo staviti u okvir koji istovremeno tumači i razjašnjava i Boga i čovjeka. Utjelovljenje je stoga teološki okvir i za temu koju smo u naslovu istaknuli: *Utjelovljenje – slika novoga čovjeka*.

Utjelovljenje je u biti Božja samoobjava čovjeku kako bi čovjek bolje shvatio i prihvatio Boga. Čovjek sa svoje strane nastoji shvatiti Božji objaviteljski zahvat, želi u nje-

ga dublje ući i Bogu prići »s prave strane«. Taj je zahvat poput onoga zahvata u kojemu se nalazi prorok, čija je zadaća vlastitim naporom shvatiti Božje svjetlo, ali i samoga Boga. Međutim, valja napomenuti kako je pokušaj da se shvati sam Bog i kako se on na različite načine objavljuje, a osobito u Isusu Kristu, vrlo važan za čovjeka i njegov ljudski život.¹ On u Božjoj objavi, u Božjem utjelovljenju saznaje istinu ne samo o Bogu nego i istinu o sebi, o svijetu u kojemu živi, istinu i o drugim ljudima. U objavljenoj Božjoj istini čovjek otkriva cilj i svrhu objave, ali i svoga ljudskoga života. Ta ga istina spašava, pa zato smijemo ustvrditi kako je govor o Bogu (*teologija*) istovremeno i govor o čovjeku (*antropologija*). Jedno bez drugoga ne ide i to je osnova na kojoj ćemo razvijati zadanu temu.

¹ Usp. R. LATOURELLE, *Teologia scienza della salvezza*, Assisi 1968.

Pokušat ćemo temu obraditi u tri dijela. U prvome želimo uočiti neke osnovne oznake čovjekova bića i njegova života. Iz te antropološke analize ući ćemo, u drugome dijelu, u raščlambu istine o kršćansko objavljenome Bogu. Teološka analiza, oslonjena na antropološku spoznaju, vodit će nas u treći dio u kojemu slijedi zaključno, sintetičko razmišljanje o tome što je zapravo izrečeno u sintagmi »novi čovjek«, otkriven i objavljen u Isusovu utjelovljenju.

1. ČOVJEK – TRAZITELJ BOGA

Najveća zagonetka koju svaki čovjek iskusi, jest on sam sebi. Pitanja koja čovjek upućuje svijetu u kojemu živi i u kojemu se ostvaruje na neki su način odgovorljiva, dok je pitanje upućeno samome sebi o tajni vlastitoga bića najteža zadaća koju svaki pojedinac mora sam za sebe riješiti, inače ostaje sebi samome najteža nepoznanica i zagonetka. Svaka ljudska spoznaja počinje od spoznaje objektivnoga svijeta, od spoznaje stvari, zakona prirode i drugih ljudi. Tako je ljudska spoznaja uvijek prvotno spoznaja svijeta u kojemu čovjek, povratno, nalazi i sebe. »Ljudska spoznaja bitno je povratak iz svijeta osjetilnosti.«²

1.1. Proces hominizacije

Još konkretnije, ta je spoznaja ukorijenjena u svakidašnjem životu, u kojemu čovjek spoznaje da je u svojoj čovječnosti određen drugima, njihovim utjecajem i snagom duha, njihovim načinom mišljenja i načinom života. To je zakon ljudskoga života, jer drugi nam određuju život, drugi nam ga daruju i oblikuju. Međutim, čovjek i sam djeluje na druge, oblikuje ih te im na neki način određuje život. Čovjek je upućen na čovjeka i samo tako može i sebe shvatiti i stvarati. To je samo po sebi i razumljivo, jer praksa svakidašnjeg života govori kako je ljudsko osobno »ja« upućeno, pruženo i okrenuto drugome ljudskome biću koje se utjelovljuje u jednom »ja«, koje je u novome odnosu jedno »ti«.³

Upravo zbog te upućenosti na drugoga i na svijet oko sebe čovjek mora izaći iz sebe

i izvan sebe tražiti svoje još neostvareno biće. Tek kad se s drugim ljudskim bićem susretne, čovjek može i sebe sresti i naći. Stoga je svaki čovjek po naravi potreba za drugim čovjekom: »Trebam drugoga, da bih pronašao sebe«.⁴ Čovjek je tražitelj i istražitelj, upućen prije svega na svijet, da bi, potom, vraćajući se sebi, pronašao i svoje biće. Taj proces možemo s pravom nazvati procesom očovječenja (*hominizacije*) ljudske osobe. U njemu raste spoznaja, ali istovremeno i iskustvo kako se svaki ljudski život oblikuje u susretanju s drugima. »Kad je s drugima, on je kod sebe. Tek ako egzistira (izađe iz sebe), on nastaje.«⁵ Čovjek stoga stalno mora sebe nadilaziti, iz sebe izlaziti, s drugima se egzistencijalno susretati i komunicirati, razgovarati i sebe iskazivati, da bi na koncu toga procesa došao k sebi i do sebe i sebe konačno našao i shvatio.

U traženju svoga bića čovjek se mora u konačnici i osamostaliti, mora postati zrela i stabilna osoba. Ne može uvijek o drugima ovisiti i samo od drugih očekivati svoje samoostvarenje. On mora jednom konačno biti svoj. A to znači da se mora potpuno vratiti sebi, mora se odvojiti od drugih i postati ljudsko biće, čovjek koji zna za sebe. »Dijete je tek onda počelo bivati pravo svjesno samoga sebe kada je otkinuto od drugoga.«⁶ Taj zakon života vodi svako ljudsko biće prema njegovoj svrsi i cilju, a to je konačno postati odrasla, zrela i slobodna ljudska osoba. Stvarajući mnoštvo međusobnih odnosa čovjek se u svome očovječenju mora osloniti na druge, bez njih ne može, jer samo tako može

² L. BOROS, *Mysterium mortis*. Der Mensch in der letzten Entscheidung, Olten 1971, str. 45.

³ »Was indessen selbstveränderlich und unbestritten sein sollte, das ist die Angewiesenheit des menschlichen Ich auf ein anderes Ich, von dem her es sich selbst empfangen kann. Und: daß eben gerade dies menschliches Leben ist. Ich bin menschlich, sagt hingegen die derzeitige Theologie, indem ich für andere da bin«. E. JÜNGEL, *Entsprechungen: Gott – Wahrheit – Mensch*. Theologische Erörterungen, München 1980, str. 346.

⁴ J.O'DONNELL, *The Trinity as divine community*, u: »Gregorianum« 69(1988)1, str. 12.

⁵ L. BOFF, *Jesus Christus, der Befreier*, Freiburg im Breisgau 1986, str. 175.

⁶ I. CVITANOVIĆ, *Čovjek pred misterijem drugoga*, u: *Mi, Crkva i drugo*, Zagreb 1971, str. 174.

sebe ostvariti. Ni jedan se čovjek ne ostvaruje, ne raste i ne sazrijeva sam, nego ga njegovi odnosi s drugim ljudima određuju i konstituiraju. Odnosno, ako nisu ostvareni, oni imaju obrnut učinak: osoba je nezrela, nedorasla, tjeskobna i nesamostalna.

Moramo još jednom upozoriti kako taj odnos nužno mora biti odnos s drugim ljudskim bićem, jer samo u takvome odnosu prema jednome »ti«, čovjek ostvaruje i svoje »ja«. ⁷ »Ja-ti odnosi« konstitutivni su odnosi u svakom ljudskom rastu i u procesu sazrijevanja svake ljudske osobe. O njima ovisi zdrav, ispravan i stabilan lik čovječnosti. Međutim, takvi odnosi ne smiju biti prisilni, od nekoga određeni ili nekim zakonom propisani. Uvjet da neka ljudska osoba postane zrela i normalna osoba jest rast u slobodi odnosa i odnosi slobode u rastu. Tek slobodna osoba, ostvarena kroz niz plodonosnih životnih odnosa u slobodi, stvara ozračje zrelosti i zadovoljstva. Sloboda je uvjet života i uvjet za život. ⁸

1.2. Proces humanizacije

Ovdje valja spomenuti još jednu zakonitost ljudskoga sazrijevanja i očovječenja. Iako je prvi i temeljni zakon zrelosti osobe njeno definitivno odvajanje od drugih osoba, njena neovisnost i osamostaljenje, ona se mora istovremeno ucijepiti u društvo, u zajednicu odraslih osoba. Ona mora postati odgovorno društveno biće. To je nužni proces društvenosti ljudske osobe (*humanizacija*). »Samo u ljudskom društvu dolazi čovjek do osobne i duševne zrelosti.« ⁹ Kao društveno biće čovjek sebe doživljava kao biće koje društvo odgojem uvodi u zajednicu i zajednički život. Društvo sprema svakoga pojedinca za život s drugima, za rad i odgovornost u društvu. I upravo na toj razini odnosa pojedinca i društva, i obrnuto, upozoravamo na važnost komunikacije koja sve to ostvaruje.

Čovjek komunicira na različite načine, međutim, jedno od prvih i najvažnijih sredstava komuniciranja jest govor i jezik. Jezik je sredstvo, most, veza među pojedincima koja stvara novo stanje u društvu izraženo u pojmu »mi«. Govoreći i razgovarajući, čovjek se ostvaruje u međuljudskim odnosima,

sebe doživljava kao biće koje je prihvaćeno u zajedništvo s drugima. Problem neostvarenih odnosa u društvu najbolje se vidi u vrijeme adolescencije, kada se kod mnogih mladih javlja bunt i protest, jer ih »odrasli nisu shvatili niti prihvatili«.

U govoru, komunikaciji i jeziku čovjek ostvaruje svoj duševni život bez kojega jednostavno ne može živjeti. Možemo odmah ustvrditi da je čovjek, jer nužno govori i razgovara, biće trajnih relacija i upućenosti na druge. U stvarnosti ne postoje pojedinci i kolektiv, nego samo pojedinci koji su manje ili više uspješni ostvariti svoju društvenost i svoju zrelost. Svatko je s nekim u relaciji, svatko je upućen na drugoga, te stoga možemo ustvrditi: »Iskonski je ovako: *ja sam*, ukoliko si ti. Na početku je bilo *ti*. Svaki pravi ljudski život je odnos *ja-ti*. Ljudski je život dijaloški život, ili je bolestan život«. ¹⁰

Tako je svatko oblikovan u sasvim specifičnim i jedinstvenim okolnostima, iskustvima, željama, strahovima i slično. Istovremeno svaki je čovjek pod snažnim utjecajem društvenoga konteksta u kojemu se oblikuje, raste i izrasta. ¹¹ »Neposredno nakon rođenja čovjek je sposoban za život u biološkom smislu. U društvenom smislu on to još nije. Radi toga on se mora još jednom roditi.« ¹² Taj proces sociolozi nazivaju procesom društvenoga rađanja ljudskoga bića.

1.3. Čovjek je tijelo

Želimo ovdje upozoriti na vrlo važnu spoznaju o čovjekovoj naravi koja samim biološkim rađanjem još nije ostvarena. Čo-

⁷ Usp. W. PANNENBERG, *Anthropologie*. Anthropologie in theologischer Perspektive, Göttingen 1983.

⁸ Usp. S. KUŠAR, *Božićni misterij*, u: »Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije« 114(1986)12, str. 212.

⁹ E. CORETH, *Was ist der Mensch?* Grundzüge einer philosophischen Anthropologie, Innsbruck 1976, str. 172.

¹⁰ J. MOLTMANN, *Mensch*. Christliche Anthropologie in den Konflikten der Gegenwart, Stuttgart 1971, str. 119.

¹¹ Usp. D. J. HALL, *Imaging God*. Dominion as Stewardship, New York 1986.

¹² W. KURZ, *Das Ich der Welt offen*; u: »Rheinischer Merkur«, br. 4, 1991, str. 24.

vjek se mora ostvarivati u kontaktu s drugim osobama, kako pojedincima tako i s cijelim društvom. Najvažnije je shvatiti da čovjek nije stvar, nije gotov primjerak, nego živo biće koje se oblikuje, mijenja, raste i na taj način dolazi do svoje prave zrelosti. »Čovjek nije stvar. On nije dogotovljen u jednoj dorečenosti čitavog svog dorečenja, svoje individualnosti. Nego čovjek postaje, biva rastom kroz život.«¹³

U međuljudskim odnosima, kao i u odnosima na društvenoj razini, čovjek susreće drugoga čovjeka posredstvom svoga tijela i komunikativnošću svoje tjelesnosti. Čovjek je tjelesno biće, on ne samo da ima tijelo, on jest tijelo i tjelesnost. Da bi sebe ostvario, čovjek mora ići svojom tjelesnom posrednošću, svojom tjelesnom materijalnošću, jer je njegovo tijelo medij, sredstvo i posrednik njegove čovječnosti i njegova duha. Posredstvom tijela čovjek ostvaruje sve svoje uloge, i one pojedinačne kao i one društvene u obitelji, među znancima i prijateljima. Iz toga možemo izvesti zaključak da je ljudsko tijelo komunikativnost i komunikacija.¹⁴ Na tim temeljima gradi se govor o čovjekovoj društvenosti, njegovu životu s drugima i za druge.¹⁵

Sve ovo možemo zaokružiti jednim zaključkom: u odnosu na sva druga bića koja ga okružuju, čovjek je jedinstveno, složeno i posebno biće. Svojom naravi on nadilazi sve oko sebe, o svemu se želi obavijestiti i saznati. Čovjek je biće vrlo znatiželjno, a na svaku svoju znatiželju traži odgovor. On pita i istražuje. I to je još jedna od njegovih značajnih oznaka, koja ga snažno odvaja od samo životinjskoga svijeta. »Pitati može samo čovjek. To ne može kamen, ne može biljka, a ni životinja. Oni nestaju u nejasnoj neupitnosti svoje opstojnosti.«¹⁶ Štoviše, čovjek ne samo da ispituje stvarnost i sebe, on postavlja i dublja i »neugodnija« pitanja o smislu i svrhovitosti stvarnosti, osobito o smislu i svrsi svoje vlastite egzistencije. I upravo ta pojava da čovjek može sebe pitati o smislu života, da može svoju egzistenciju staviti u krizu, čak je odbaciti, govori kako su to tipično ljudska pitanja na koja čovjek mora odgovoriti. O smislu života on ne pita samo zato da bi pitao, ne samo zato da bi znao od-

govor i na to pitanje, nego zato što o odgovoru na to pitanje ovisi cijeli njegov život.

Pitanje o smislu pitanje je koje pripada u veliku zbirku »opasnih« ljudskih i nužnih pitanja.¹⁷ To su pitanja koja čovjeka gone da o sebi razmišlja i razmišljajući nađe odgovor te tako osmisli svakidašnjicu. Životinja ne postavlja sebi pitanja o smislu. Ona »zna« zašto je tu, ona uopće ne postavlja pitanja i ne traži odgovora. Ona je to što jest, to ostaje i za nju nema promjena niti problema. Određena svojom životinjskom naravi, ona živi bezbrižno i ne pati niti onda kada na pitanja nema odgovora. Čovjek, međutim, veliko je pitanje i ako na nj ne pronađe pravi i suvisli odgovor, on je poput nemirnoga duha, stalno traži i hoda za odgovorima. Njegova narav nije dovršena i on mora sebi dati lice, mora pronaći svoj identitet, svoje sebstvo, svoje jastvo. Štoviše, jer je po naravi svojoj otvoreno biće svijetu i svemu u svijetu, on očituje žeđ i glad za onim odgovorima koji mu jedini mogu pružiti konačni mir, sklad i sreću. Ta njegova otvorenost, njegovo neumorno traženje za neke je analitičare »duhovni dinamizam u nama«.¹⁸

1.4. Čovjek je duh

Čovjekova otvorenost upućena je i usmjerena svim bićima i svemu što postoji. Njegova žeđ za saznanjem nije određena samo pitanjem o vlastitom bitku, nego i o smislu svih stvari i svega što postoji. Idemo li još korak dalje, otkrit ćemo da je čovjek zapravo otvoren i okrenut cijelom kozmosu, cijelom univerzumu i čitavoj stvarnosti. »Kozmos je mjesto gdje čovjek pokazuje karakteristiku

¹³ I. CVITANOVIĆ, *nav. djelo*, str. 72.

¹⁴ Usp. K. GASTGEBER, *Wege des Menschen zur Gemeinschaft und Kirche*, u: *Theologie im Dialog*, Grazer Universität, Festschrift, Graz 1985.

¹⁵ Usp. W. KASPER, *Der persönliche Gott*. Antwort auf das Geheimnis des Menschen, Freiburg 1979.

¹⁶ E. CORETH, *nav. djelo*, str. 9.

¹⁷ Jasnije i konkretnije o toj problematici moguće je dobiti više odgovora u: K. RAHNER, *Die Sinnfrage als Gottesfrage*, u: *Schriften zur Theologie* 15, Köln 1983, str. 195-205.

¹⁸ Usporedi u vezi s tom temom zanimljiv članak: J. WEISGERBER, *Čovjekova sloboda*, u: »Obnovljeni život« 28(1973)1, 22-33.

svoje otvorenosti.«¹⁹ Analizirajući čovjekov tjelesni život i njegovo tijelo, uočiti ćemo da se u njemu susreću skoro svi elementi od kojih je sazdana cjelokupna stvarnost, te on tako po samoj svojoj naravi predstavlja mikrokozmos. Istovremeno, pak, on sve nadilazi i teži preko makrokozmosa, iznad postojeće stvarnosti. U čovjeku praktično svoje mjesto i susret nalaze i mali i veliki svijet kozmosa. »On je imago mundi. Kao mikrokozam čovjek predstavlja makrokozam.«²⁰

Tako smo dotaknuli i ono najtemeljnije što u čovjekovoj naravi možemo otkriti, a to je kvaliteta da čovjek svaku spoznatu stvar nadilazi i teži prema većim i bitnijim spoznajama. Čovjek po naravi svoga bića transcendirira postojeću stvarnost i teži onoj stvarnosti koja je u svojoj biti savršena punina stvarnosti. Nezadovoljan spoznatim, on želi mir naći u apsolutnome i nadnaravnome. Upravo zbog tih njegovih htijenja čovjeka označavamo kao biće koje je *duh*. Jedino duh može nadići stvarnost, izdići se iznad ograničenoga i biti otvoren za neograničeno. Čovjek je, u svojoj posljednjoj stvarnosti, duh koji sve nadilazi i teži smiraju u susretu s Apsolutnim. Transcendirati, težiti apsolutnome i ne biti nikada zadovoljan spoznatim i ograničenim, oznake su čovjekova duha.²¹

Jedino je duh sposoban odrediti, definirati i ograničiti biće u značenju. Takva kvaliteta upućuje na misao kako je ljudski duh po naravi usmjeren, iskonski pružen i životno okrenut onome Biću koje nadilazi sva bića i cijelu stvarnost, koje čovjek imenuje Bogom. Čovjek je naravno, urođeno i konstitutivno religiozno biće. Iz toga izvodimo zaključak da religioznost nije neko iznašašće povijesti, nego bitna sastavnica ljudske naravi i života. »Jer čovjek je već po svojoj naravi *homo religiosus* ili *naturaliter religiosus*.«²² Oduvijek postoji neki oblik religioznosti, oduvijek postoje sveta mjesta u kojima su hramovi, oduvijek postoje religiozni ljudi ili ljudi koji se religiozno ponašaju: mole se božanstvima, prinose žrtve i darove, čine pokoru, hodočaste da bi umilostivili nebeske sile i od sebe otklonili zloduhe i nesreće. Na tu činjenicu upozoravaju i antropolozi i sociolozi i arheolozi. Čovjekova religioznost i

oblici religija mogu se naći i u najudaljenijoj povijesti ljudskoga roda.

1.5. Čovjek je religiozan

Gledajući u dubinu religije i u stvarnost čovjekove religioznosti, uočiti ćemo kako je čovjek oduvijek i svugdje po naravi znatiželjan, ispitivač i istraživač svakodnevice. Nadilazeći je, čovjek teži prema bezgraničnoj, nadnaravnoj stvarnosti. Smijemo reći da čovjek i ne znajući teži za Bogom. Međutim, njemu nije dovoljna težnja i čežnja za Bogom. On nužno mora s njime uspostaviti komunikaciju, naći se s njime u zajedništvu i pronaći odgovore na svoja neodgovorena pitanja. Tek ako to ostvari, čovjek je u sebi i religiozno zadovoljan. Čovjek bez suživota s Bogom nezamisliv je u svome životu. »Ne pretjerujemo ako općenito kažemo da se čovjeka ne može drugačije zamisliti nego samo kao religiozno biće, biće koje je pred Bogom.«²³ Tako je *homo religiosus* uvijek u posebnim iskustvenim okolnostima, jer »on vjeruje u opstojnost Svetoga, koje nadilazi ovaj svijet, ali ono se u svijetu objavljuje te ga posvećuje i čini stvarnim.«²⁴

Istina, suvremeni je čovjek pokušao te naravne odrednice okrenuti naopako. Umjesto Boga on je sebe stavio na vrhunac egzistencijalnoga traženja, sebe je proglasio gospodarom i subjektom povijesti i tako odbio bilo kakvu primisao o nadnaravnim, nadljudskim, transcendentnim stvarnostima. Pravi nereligiozni čovjek ne postoji, jer i takav je izrastao iz religioznoga čovjeka i njegova konteksta. Budući da je čovjek po naravi religiozan, smijemo zaključiti da je nereligioznost nešto nenaravno. Ljudska religioznost

¹⁹ G. BUCARO, *L'uomo essere aperto*, u: »Seminarium« (1988)2, str. 273.

²⁰ J. MOLTMANN, *Gott in der Schöpfung*. Ökologische Schöpfungslehre, München, 1985, str. 197.

²¹ Usp. K. RAHNER, *Hörer des Wortes*. Zur Grundlegung einer Religionsphilosophie, München 1969.

²² J. JUKIĆ, *Lica i maske svetoga*. Ogleđi iz društvene religijologije, Zagreb 1997, str. 21.

²³ L. MEDUSA, *Chi è l'uomo?* Prospettive di antropologia soprannaturale, Napoli 1982, str. 65.

²⁴ M. ELIADE, *Das Heilige und das Profane*. Vom Wesen des Religiösen, Frankfurt am Main 1985, str. 174.

je duboko usađena u čovjekovu narav, on je nosi, htio on to vidjeti ili ne, jer on je kao čovjek označen iskonskim »religioznom praodnosom«,²⁵ koji ga oblikuje, određuje, uznemiruje i trajno goni u nova traženja. Smijemo ustvrditi da je u središtu svih razmišljanja, pitanja i problema, ipak, sâm čovjek: i u ljudskoj zajednici, i u prostoru, i u vremenu, i u sebi samome čovjek je zagonetka.²⁶

U konačnici, religija je bitno usađena u čovjeka kao njegov iskonski odnos prema nadnaravnome i božanskom. Kršćanstvo prihvaća takvu analizu religije i jasno ukazuje kako je vjera u nadnaravnoga Boga, vjera koja počiva na Božjoj objavi u Isusu Kristu. Božja objava, upućena čovjeku i čitavome svijetu, stvarno je Božji odgovor na sva čovjekova pitanja, ali i na pitanja koja postavlja čitavo stvorenje. Kršćanstvo snažno naglašava ljudsku naravnu religioznost, upozoravajući kako čovjek može snagom svoga razuma već i prije Božje objave pronaći neki odgovor na svoja pitanja, kako to veli psalmist: »Nebesa slavu Božju kazuju, naviješta svod nebeski djelo ruku njegovih. Dan danu to objavljuje, a noć noći glas predaje« (Ps 19,2-3). Stoga držimo da na ovome mjestu valja razjasniti sliku Boga i govor o Bogu koji kršćanstvo nudi čovjeku i čovječanstvu. Bog u Isusu Kristu kršćanski je Bog koji ide u susret čovjeku, traži ga i s njime želi biti zajedno: »Evo stana Božjeg među ljudima! On će stanovati s njima: oni će biti njegov narod, i on sam, Bog, bit će s njima« (Otkr 21,3).

2. BIBLIJSKI BOG – TRAZITELJ ČOVJEKA

Govor o Bogu, kako ga prikazuje i predstavlja Sveto pismo, govor je o Bogu Staroga i govor o Bogu Novoga zavjeta. Drugim riječima, pred očima valja imati prije svega ono što govori duga starozavjetna povijest kao priprava za Božju objavu u Isusu Kristu. Što objavljuje Bog starozavjetne povijesti? Od Abrahama, preko Mojsija i drugih proroka Bog je »objavio sebe kao jedincatog Boga, istinskoga i živoga, tako da je Izrael na sebi spoznao koji su Božji putovi s ljudima« (DV 14). Božja povijest s izabranim židovskim

narodom odvija se kao spasonosna povijest, koja svoj temelj ima u događaju izlaska židovskoga naroda iz zemlje egipatskoga ropstva: »Ovako kaži domu Jakovljevu, proglasi djeci Izraelovoj: Vi ste vidjeli što sam učinio Egipćanima; kako sam vas nosio na orlovskim krilima i k sebi vas doveo« (Izl 19,4). To je i kamen temeljac židovske povijesti: svijest da su oslobođeni od ropstva tuđem narodu i dovedeni u obećanu zemlju u kojoj po Savezu žive u zajedništvu s Bogom. Put izabranoga naroda od Egipta do obećane zemlje, slika je spasonosnoga puta na kojemu se nalazi i svaki čovjek pojedinačno.

2.1. Objavljeni Bog

Božja objava i spoznaja Boga uvijek su povezane s povijesnim događajima i sjećanjem na djela Božja. Osobito je u toj povijesti naglašena Božja vjernost i to kao vjernost Boga svome izabranom narodu. Bog objavljuje svoju naklonost, svoju vjernost i blizinu narodu koji ga časti, koji mu je sa svoje strane vjeran i koji održava njegov zakon. Cilj zakona koji Jahve određuje svome narodu jest održavanje monoteističke religioznosti, jer Bog je samo jedan i jedini: »Nemoj imati drugih bogova uz mene. Ne pravi sebi lika ni obličja bilo čega što je gore na nebu, ili dolje na zemlji, ili u vodama pod zemljom. Ne klanjaj im se niti im služi. Jer ja, Jahve, Bog tvoj, Bog sam ljubomoran« (Izl 20,3-5). Jahve je jedini El-Elohim, jedini pravi Bog, svi su drugi bozi idoli i zablude.²⁷ Jahve je u tom smislu isključivo židovski Bog, čije je sveto mjesto jeruzalemski Hram, Bog prisutan u povijesti u kojoj se očituje njegova volja, njegov Zakon i Tora. Sama riječ Tora označava Božju prisutnost, Božju nazočnost. Židov može svoga Boga sresti u povijesti, s njime razgovarati i s njime prijateljevati. Bog starozavjetne židovske po-

²⁵ Usp. W. KÜNNETH, *Theologie der Auferstehung*, Gießen 1982.

²⁶ Usp. B. LAMBERT, *La problématique générale de la Constitution pastorale*, u: *Vatican II, L'Eglise dans le monde de ce temps (Tome II)*, Paris 1967, str. 131-170.

²⁷ Usp. K. RAHNER, *Theos im Neuen Testament*, u: *Schriften zur Theologie I*, str. 91-167.

vijesti je osobni Bog, Bog svakodnevnog iskustva.²⁸

Međutim, u svim govorima o židovskome Bogu, pred očima valja uvijek imati jedan kriterij o božanstvu židovskoga Boga: on je Bog koji svoj narod oslobađa od ropstva. »Ja sam Jahve, Bog tvoj, koji sam te izveo iz zemlje egipatske, iz kuće ropstva« (Izl 20,2). To je jednostavno povijesni temelj na kojemu Bog sebe objavljuje kao Boga i time svome narodu šalje poruku kako samo u zajedništvu s njime i narod može računati na vlastitu opstojnost i budućnost. U Starome zavjetu spas je vrlo konkretno i razumljivo shvaćen: vjernost naroda svome Bogu, potvrđena u sklopljenome Savezu, Bog uzima kao temelj za blagoslov i za naklonost. Narod koji se okrenuo idolima, bozima ruku ljudskih, narod je nevjeran, otpadnički. I zato je židovska povijest trajno Božje upozoravanje kako se valja vratiti Bogu saveza, Bogu otaca, Bogu vjernome i istinitome. A spas i spasenje svoje ostvarenje sve više očekuju od budućnosti, od eshatona. Za starozavjetnu zajednicu sadašnjost nije cjelovit spas i ostvarenje Božjih obećanja. On je tek u budućnosti ostvariv. »Cijela je objava određena nadom u nadolazeći spas.«²⁹

Valja upozoriti i na mišljenje kako židovska tradicija ne poznaje osobnoga Boga, kako je on u biti neshvatljiv i nedohvatljiv, neprepoznatljiv iz jednostavnog razloga što ljudski razum Boga ne može obuhvatiti i razumjeti. Jedan od velikih židovskih mislilaca, Mojsije Majmonides, drži da je naše neznanje o Bogu ono najviše što ljudski razum može o Bogu znati. Židovska vjerska tradicija načelno odbija i deističke i panteističke elemente razmišljanja, ali isto tako sumnjičava je i prema racionaliziranim kategorijama govora i mišljenja o Bogu.

2.2. Patetični Bog

Uspoređujući židovski govor o Bogu s govorom o Bogu grčke i helenističke kulture, u kojemu je Bog predstavljen kao savršeno, kao najsavršenije biće, koje nema potrebu da s ikim komunicira ili da s ikim druguje, uočićemo u novijoj židovskoj teološkoj misli neke nove naznake govora o Bogu, koje se raz-

likuju i od klasičnog židovskog i od helenističkog govora o Bogu. Židovski mislilac i teolog Abraham Joshua Heschel načinio je zaokret u židovskom poimanju Boga i Božje povijesti s izabranim narodom.³⁰

Heschel jasno postavlja razliku između grčko-helenističke i židovsko-proročke slike Boga. U grčkoj metafizici Bog je iznad svih bića, nezainteresiran, samodostatan i nedodirljiv. On je *theos apathes* – nedodirljivi Bog. Međutim, židovska tradicija takvoga Boga ne poznaje, jer židovsko iskustvo govori o Bogu koji je zauzet u povijesti, koji sa svojim narodom hoda i ide u obećanu zemlju, koji u ratnim prilikama predvodi svoj narod poput četovođe. Stoga Heschel zaključuje kako je židovski Bog simpatični Bog – *theos sympatheticus*. I upravo u tim dvama pojmovima i koncepcijama, u govoru o Bogu on vidi i temeljnu razliku između dvaju svjetova: grčkoga i semitsko-židovskoga.

Pojam apatičnosti višeznačan je pojam, iako mu je prvo i osnovno značenje nedodirljivost, nezainteresiranost, neosjećajnost nekoga za nešto. Isto tako označuje i izdvojenost iz običnoga života, nedostatak potrebe

28 Za šire i konkretnije razumijevanje židovskoga poimanja Boga može se konzultirati: J. MAIER, *Grundzüge jüdischer Gottesvorstellung*, u: E. KLINGER (ur.), *Gott im Spiegel der Weltreligionen*, Regensburg 1997, str. 60-75.

29 R. LATOURELLE, *Teologia della Rivelazione. Mistero dell'epifania di Dio*, Assisi 1976, str. 39.

30 Abraham Joshua HESCHEL rođen je 11. siječnja 1907. u Varšavi. Svoju izobrazbu započeo je u gradiću Mezbihi, a studije na sveučilištima u Vilniusu i Berlinu. U vrijeme studija uočio je oštre razlike koje su postojale između, s jedne strane, zapadnjačke spekulativne i sekularizirane te, s druge strane, židovske, praktične i životne kulture. Susret s filozofijom Edmunda Husserla učinio je da je Heschel odlučio povezati i spajati židovsko religiozno iskustvo s potrebama zapadne civilizacije i kulture. Na Sveučilištu u Berlinu obranio je doktorsku disertaciju o prorocima i njihovoj svijesti (*Die Prophetie*), koju je objavio 1936. godine u Krakovu. Djelovao je u Varšavi i u SAD, gdje je na Jewish Theological Seminary u New Yorku predavao. Umro je 23. prosinca 1972. u New Yorku. Od ostalih njegovih radova poznati su: *The earth is the Lord's. The Inner World of the Jew in East Europe*, New York 1946; *The Sabbath. Its meaning for modern man*, New York 1951; *Man's Quest for God. Studies in Prayer and Symbolism*, New York 1954; *God in Search of Man. A Philosophy of Judaism*, New York 1955.

za životom. Heschel drži da se o Bogu u tim kategorijama govori sve tamo od Platona i Aristotela do danas. Zaključak je da je za grčku filozofsku misao i helenističku kulturu karakteristično da o Bogu govore kao o apatičnom Bogu. Bog shvaćen u tim i takvim kategorijama sve posjeduje, sve ima, ništa mu nije potrebno i za ničim ne teži, niti čezne. On, Bog, sam je sebi dostatan i dovoljan za puninu i za sreću. Tako misli jedna od najutjecajnijih kultura i civilizacija, grčka kultura.

Za teologiju patetičnoga Boga, kao klasičnu kršćansku misao, vrlo se zainteresirao teolog Jürgen Moltmann. Upravo je od Heschela naučio razlikovati ta dva pojma.³¹ Moltmann upozorava kako na temelju spoznaje o patetičnom Bogu valja govoriti i o kršćanske patetičnom Bogu, odnosno o raspetime Bogu na križu kao praslici patetičnoga Boga. Isusov je križ pravo teološko mjesto (*locus theologicus*) za govor o Bogu, jer u Božjoj samoobjavi na križu očituje se Božja zainteresiranost za čovjeka i za njegov svijet. Na križu se očituje patetični Bog, a ne Bog grčke filozofije, zaključuje Moltmann. Biblijska slika o Bogu, drži on, nije prvotno slika najvišega bića metafizike, nego slika Boga koja izranja iz življene povijesti Isusove patnje, smrti i uskrsnuća. U tome događaju ljudska povijest uočava temelje svoje stvarnosti i eshatološku usmjerenost uskrsnuću kao konačnom sjedinjenju Boga i čovjeka.³² Imenom Bog u Bibliji nije označeno neko savršeno nebesko biće, nego Bog koji silazi u ljudsku povijest, daje joj smisao te na križu očituje svoju zauzetost za čovjeka i čitavu stvarnost koju je on stvorio.

2.3. Isus Krist – Bog raspet na križu

U središtu biblijskoga i kršćanskoga govora o Bogu nalazi se povijest Isusa Krista, Boga raspetoga na križu. Isusov križ središte je Božje objave u kojoj svaki čovjek može prepoznati Boga i Božje lice, ali i svoje vlastito. Uzmemo li objavu u cjelini, tada ćemo otkriti da je u kršćanstvu Bog drugačiji od onoga Boga kojega je stvorila filozofija, metafizika i ljudski razum. Bog filozofa nema lica, nepoznat je, apstraktan i čovjeku nedostupan.³³

Susret s poviješću i osobom Isusa Krista ima drugačiji tijek. U Isusu, u njegovu životu očituje se Bog koji ima lice i u čijem se licu svaki čovjek može prepoznati. Već starozavjetni prorok Izaija daje naslutiti kakvo će lice imati budući mesija i sluga Jahvin: »Ne bijaše na njem ljepote ni sjaja da bismo se u nj zagledali, ni ljupkosti da bi nam se svidio. Prezren bješe, odbačen od ljudi, čovjek boli, vičan patnjama, od kog svatko lice otklanja, prezren bješe, odvrnut« (Iz 53,3). Tako govori Izaija u četirima slikama o patetičnom Božjem sluzi koji dolazi (vidi k tome: Iz 42,1-4; 49,1-6; 50,4-11; 52,13-15.53,1-12).

Isusov je križ ono teološko mjesto na kojemu se očituje kršćanski Bog kao Bog zauzet za čovjeka. Međutim, sam Isusov križ nije dovoljan da razjasni cijelu Božju objavu. Isusov križ valja čitati u kontekstu govora o trojstvenome Bogu. Iz cijele Biblije slijedi zaključak kako je Bog u sebi životno zajedništvo osoba Oca i Sina i Duha. To zajedništvo, zapravo, iskaz je kako je Bog u sebi dinamika života i životnih odnosa. Bog Isusa Krista je živi Bog, jer sam živi Bog postoji u najdubljim relacijama koje su u njemu same. Zato sv. Ivan ima pravo kad Boga kratko i jasno definira: »Bog je ljubav i tko ostaje u ljubavi, u Bogu ostaje, i Bog u njemu« (1 Iv 4,16). Bog kojega Isus objavljuje, Bog je životnih odnosa, prihvaćenosti i ljubavi. To je patetični Bog.

Tvrđnja kako je Bog ljubav znači da je Bog u sebi trajno i vječno bujanje života, događanje i darivanje života u stvaranju. Sve što je Bog stvorio nastalo je iz toga prvotnoga izvorišta i prvoga žarišta. Kršćanin, stoga,

31 »Es war Abraham Heschel, der zuerst in Auseinandersetzung mit dem Hellenismus und der von ihm beeinflussten jüdischen Religionsphilosophie Jehuda Halevis, Maimonides' und Spinozas die Gottesverkündigung der Propheten als pathetische Theologie bezeichnet hat«. J. MOLTSMANN, *Der gekreuzigte Gott. Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie*, München 1973, str. 259.

32 Usp. J. MOLTSMANN, *Das Experiment Hoffnung, Einführungen*, München 1974.

33 Usp. H. KÜNG, *Woran man sich halten kann. Christliche Orientierung in orientierungsarmer Zeit*, Köln 1985.

ne stoji pred nekim nepoznatim Bogom kao pred nekom apstraktnom stvarnošću koju u pojmovima može dohvatiti, nego pred Bogom koji je u sebi izvor života, iz kojega je sve nastalo i čemu sve po svojoj naravi teži i čezne. Čovjek i njegov svijet nalaze u Bogu, koji je ljubav, prvi i posljednji odgovor na pitanje o sebi i smislu stvarnosti. »Ta zagonetka ljubavi Božje odgovor je na zagonetku svijeta i čovjeka, odgovor na najdublju čežnju čovjeka za prihvaćenošću i ljubavlju.«³⁴

2.4. Bog je ljubav

Spoznaja da je Bog ljubav predstavlja vrhunac biblijskoga i kršćanskoga govora o Bogu uopće. Ta se stvarnost očituje kao stvaralačka, kreativna i obnavljajuća ljubav koja sve stvara, sve vodi i, na koncu, sve k Bogu dovodi. U tom smislu Božja je ljubav »kriterij i središte svake kršćanske teologije i prakse«.³⁵ Središnja istina kršćanske vjere sadržana je upravo u spoznaji da je Bog temelj i za čovjeka i za njegov svijet, da sve o tome temelju ovisi, i da, konačno, sve što postoji teži tome temelju kao ishodištu i kao svome dohodištu i cilju. Starozavjetni pisac to snažno tumači sljedećim riječima: »O Bože, ti si Bog moj: gorljivo tebe tražim; tebe žeda duša moja, tebe želi tijelo moje, kao zemlja suha, žedna, bezvodna« (Ps 63,2). I prorok Izaija tu istinu izražava u svojim razmišljanjima: »Dušom svojom žudim tebe noću, i duhom svojim u sebi te tražim« (Iz 26,9). Bog biblijske objave Bog je zainteresiran, zauzet za čovjeka, pa stoga jedan teolog može s pravom uskliknuti: »Boga ništa drugo ne označava, nego ljubav«.³⁶ Ljubav je i za Boga konstitutivni element, jer po ljubavi Bog jest što jest: »Bog sebe ostvaruje u događaju ljubavi«.³⁷

Ako je Bog ljubav, moramo se pitati što znači sama riječ ljubav. Kako je shvatiti i kako je tumačiti? »Ne vjerujem da se ljubav može definirati«³⁸, veli jedan mislilac. U toj izjavi sadržana je sva slojevitost jedne stvarnosti koju se ne može do kraja odrediti, ali koju se može iskusiti i u životu uprisutniti. Čest je slučaj da, kada u običnom govoru moramo neku stvar, neku pojavu ili pojam odrediti i drugima saopćiti, nemamo prave riječi

za to. Događa se i da sam pojam nije u stanju izreći sve bogatstvo jedne duhovne i apstraktnosti, pa je potrebno još i tumačenje.

Za riječ ljubav možemo to isto reći. Pojam je svima poznat i svatko bi o njemu mogao nešto reći, ali definirati ga i na neki način najkraće odrediti, puno je teže. Možemo reći da je ljubav među osobama odnos koji osobe povezuje, čini ih sretnima i daje im sklad i životni smisao. Ali, kad kažemo da je Bog ljubav, onda prvenstveno mislimo na ono što je u samome Bogu. Bog je u sebi vječno blaženstvo, vječni sklad i sreća. Na tu je sliku čovjek stvoren, na taj prototip života svako je biće oblikovano i tome iskonu teži sve što postoji: »Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci – svoj zemlji – i svim gmizavcima što puze po zemlji. Na svoju sliku stvori Bog čovjeka, na sliku Božju on ga stvori, muško i žensko stvori ih« (Post 1,26-27). To je odgovor Biblije. Čovjek, slika Božja, jedino u Bogu nalazi svoj iskon, svoje korijene i svoje temelje. U tomu leži i smisao njegove religioznosti, jer očitovanje ljudske religioznosti nije ništa drugo nego težnja za iskonom, za Bogom skrivenim u ljubavi. Zato možemo reći da je Bog temelj čovjekove, ali i cjelokupne stvarnosti, jer on je teološko načelo, on je »zakon izgradnje svijeta«.³⁹

Ljubav je po svojoj naravi i u sebi samoj stvaralačka moć, koja sve stvara i oblikuje. Ljudi se međusobno često susreću, međutim susret u ljubavi nije tek puki susret, nego susret koji mijenja život, obnavlja zamrlost i smrt pretvara u nov život. Kad jedna osoba ljubi drugu, tada je druga osoba za ljubitelja

34 W. KASPER, *Theologie und Kirche*, Mainz 1987, str. 148.

35 T. FRANKE – M. KNAPP, *Creatio ex amore*. Beiträge zu einer Theologie der Liebe, Würzburg 1988, str. 11.

36 D. SÖLLE, *Das Recht ein anderer zu werden*, Theologische Texte, Berlin 1981, str. 73.

37 J. MOLTMANN, *Der gekreuzigte Gott*, Das Kreuz Christi als Grund und Kritik christlicher Theologie, München 1972, str. 231.

38 B. WELTE, *Dialektik der Liebe*, Frankfurt am Main 1973, str. 14.

39 Usp. M. RÖSSLER, *Liebe*. Das Ja zum Leben, München, 1984.

poput zakona. I najvažnije je što ta druga osoba očekuje. Tada se događa pravi susret sreće. Možemo zaključiti kako je sva ljudska sreća sadržana u tome da usreći drugu osobu.⁴⁰

2.5. Bog je čovjekova sreća

Čovjek može sve ljubiti, sve voljeti. Ipak, njegova prava ljubav je usmjerena drugoj osobi i samo u susretu s tom osobom i on sam je sposoban iskusiti ljubav i biti sretan. »Sve što postoji, sve što je stvoreno, sve može biti voljeno, sve može biti ljubljeno, svaka osoba, svaki predmet, svaka pojava, sve se može voljeti; i prijatelja i neprijatelja, i objekt i neobjekt, i život i smrt, i ljubav i mržnju. Sve!«⁴¹ Možemo reći da je ljubav kao počelo, jednostavno zakon svakoga života. Ako netko u svome životu ne iskusi ljubav, ako je i sam ne pruži drugome, ostaje nedorečeno, neostvareno i često bolesno biće. Današnji psiholozi upozoravaju kako su dječje i mladenačke bolesti često uzrokovane baš činjenicom da ta mlada bića nisu voljena, ili da nisu voljena pravom ljubavlju. Ukoliko mlado ljudsko biće ne doživi prihvaćenost u ljubavi, ono je redovito osuđeno na teže oblike neuroza, komplekse, blokade i deformacije.

Zašto je ljubav u čovjekovu životu tako važna i značajna? Čovjek je biće koje uvijek traga za svojim smislom, identitetom i spoznajom. On je tražitelj životne sigurnosti i sklada. A jedino ljubav čovjeku omogućuje da se konačno nađe i smiri, da bude sretan. Bog je, stvarajući čovjeka, u njega usadio sebe kao pralik, poput magneta koji sve djeliće ljudskoga roda privlači k sebi. Božja je ljubav najjača sila koja drži svijet i čovjeka u stvarnosti života. U konačnici, čovjek žudi za božanskom ljubavlju kao za onim ciljem s kojim se želi sjediniti, zagrliti, stopiti i tako postati i sam dionikom stvarnosti božanskoga života. »To je ona žarka želja za asimilacijom, priljublivanjem uz dragu osobu cijelim bićem, tendencija da se uvijek bude zajedno. Ukratko, oni koji se vole hoće i nastoje da budu jedno srce i jedna duša.«⁴²

A smisao ljubavi leži upravo u Bogu, koji je izvorište i žarište ljubavi. Čovjek je na tu

sliku stvoren, i kako je na tu sliku stvoren, on traži Boga kojemu ontološki teži, on je religiozan, jer jedino mu ta relacija može utažiti žeđ za puninom života. Čovjek koji je iskusio Boga iskusio je nadnaravnu, transcendirajuću stvarnost koja je beskonačna i bezgranična. Ljubav je njezin odsjaj, zemaljski sjaj onoga što je Bog u sebi. Ljubav uvijek teži novome, uvijek nadilazi već poznato i teži apsolutnoj Ljubavi. Stoga zaključujemo kako je pravi i istiniti put prema Bogu put ljubavi i njezina iskustva. Zato nije krivo ako kažemo da ljubav ima religioznu oznaku, jer ona vodi k Bogu. »Duhovno-personalna ljubav stoga je ljudska i božanska ljubav u jednome.«⁴³ Međutim, niti jedno ljudsko biće, niti jedan čovjek ne može do kraja zadovoljiti ljudsko traženje ljubavi.⁴⁴ Jedino Bog, koji je ljubav, dovodi čovjeka do punine i mira u sebi i s drugima.

Potrebno je čovjeka shvatiti u kategorijama njegova života, da bi se moglo odgovoriti i na pitanje u čemu je novost njegova lika u kršćanskoj vjeri. Očito je da čovjek temelj svoga života ne nalazi u sebi, nego ga traži izvan sebe i za sebe. Taj »izvanjski« temelj mora uistinu biti pravi temelj, jer inače čovjek ostaje samome sebi, ali i drugima, zagonetka, često i tragična zagonetka. Čovjek može sebe naći u Bogu koji je ljubav, samo je tako on i sebi razumljiv. Ako Bog nije ljubav, on za čovjeka tada ništa ne znači.⁴⁵ Ali, ako čovjek u Bogu sretno ljubav, i ako u lju-

⁴⁰ Usp. P. HENRICI, *Die Bestimmung des Menschen*, u: »Internationale katholische Zeitschrift Communio« 19(1990)3, 198.

⁴¹ V. GRUDEN, *Uspjehom do istine*. Sloboda kao ljubav, Zagreb 1990, str. 122.

⁴² A. KOMADINA, *Kršćanski pristup ljubavi, spolnom životu i braku*, u: »Crkva u svijetu« 18(1983)3, 236-247, ovdje 238.

⁴³ J. LOTZ, *Die Liebe als Herausforderung des Menschen*, u: Rabanus-Maurus-Alademie (ur.), *Was heisst Liebe? Zur Tradition eines Begriffes*, Frankfurt am Main 1982, str. 21.

⁴⁴ »Eine Forderung, die kein Mensch wirklich erfüllen kann. Er muß notwendig die ihm entgegenströmende Liebe enttäuschen, kann in seinem metaphysischen Wesen einer solchen Liebe gar nicht gewachsen sein«. L. BOROS, *Der anwesende Gott*. Wege zu einer existentiellen Begegnung, Freiburg im Breisgau 1964, str. 22-23.

⁴⁵ Usp. B. GROM – J. SCHMIDT, *Auf der Suche nach dem Sinn*, Freiburg im Breisgau 1975.

bavi sretne Boga, tada je on sretno biće. »Konkretni čovjek može biti sretan tek u Božjoj ljubavi.«⁴⁶

Da je Bog ljubav, najbolje svjedoči Isusov život, njegova smrt i uskrsnuće. U toj objavi Bog očituje sebe kakav jest: on je sebedarje, ljubav, patetičnost, zauzetost za sva bića, sreća susreta. U takvoj objavi čovjek prepoznaje Boga, ne kao svemogućega i sveznajućega, kao savršeno i nedodirljivo biće, nego kao Boga ljubitelja cjelokupnoga stvorenja, osobito čovjeka. I upravo na tome mjestu javlja se i pitanje: kad se Bog čovjeku objavi i daruje, u čemu je čovjek novo stvorenje?

3. UTJELOVLJENJE: NOVOST KRŠĆANINOVA ŽIVOTA

Biblijsko iskustvo susreta Boga i čovjeka po naravi stvari je prvotno iskustvo koje čovjek ima. Svetopisamski tekstovi govore kako Bog rado komunicira, dijalogizira i s ljudima razgovara. Govoreći, Bog se otkriva, sebe objavljuje i čovjeku saopćava istinu o sebi. Već starozavjetni čovjek zna da je Bog Bog živih, čija se vitalnost očituje u povijesnim zbivanjima i Božjim djelima. Kad Bog govori, čovjek ga sluša. Za to je najbolji primjer povijest mladoga Samuela, kojemu se Bog triput obraća i kojemu Samuel, pošto je shvatio da mu Bog govori, uzvraća: »Govori, sluga tvoj sluša« (1 Sam 3,10). Uspostavljajući s čovjekom komunikaciju, Bog očituje i smisao komunikacije: životni susret dviju osoba. Život po svojoj naravi znači bogatstvo komunikacija među osobama, dok je smrt prekid svih relacija i komunikacija. Smrt u biti znači biti sam, bez drugih, okrenut sam sebi. Možda se u tom kontekstu najbolje Boga može označiti kao život: »Bog sam je osobno jedinstvo komunikacije.«⁴⁷

3.1. Bog i čovjek u ljubavi

Čovjek je Božjim stvaranjem pozvan u zajedništvo s Bogom i u zajedništvo u Bogu. Takvo zajedništvo jest zajedništvo u ljubavi: »Otac, Sin i Duh Sveti, jedan Bog po jedinstvu božanske naravi, postoje kao osobe po

nedokučivim božanskim odnosima. Samo je tako shvatljiva istina da je Bog u sebi samom ljubav« (MD 7). Bog je, stoga, prijateljstvo, razgovor, život u zajedništvu komunikacije, koje se zajedništvo događa u odnosima božanskoga Ja i Ti, iz kojih odnosa slijedi i božansko Mi. Taj živi suodnos među božanskim osobama, u kojemu se jedna drugoj daruju, možda je najjasniji pojam života.

Upoznavajući Boga kakav je u sebi, čovjek spoznaje i svoje iskone, jer u tome zajedništvu on sebe konačno shvaća. Bog izlazi iz svoje tajnovitosti, iz svoje skrivenosti, i stupa u dijalog sa svojim stvorenjem, s čovjekom i s cjelokupnom prirodom. U govoru i objavi svoje skrivene naravi Bog očituje sebe, ali i čovjeku saopćava istinu o njegovoj skrivenosti i nedokučivosti. Bog je ljubav, temeljna je biblijska istina o Bogu, pa je i Božja objava čin u kojemu Bog sebe prikazuje, očituje, daruje kao ljubav. U tome kontekstu i samo u njemu čovjek sebe konačno shvaća i razumije.

Tu se pokazuje potvrđenom tvrdnja koju mnogi antropolozi spominju kao temeljnu činjenicu čovjekova sazrijevanja: čovjekovo Ja postaje Ja tek u susretu s jednim Ti!⁴⁸ Taj drugi potreban mu je da bi sebe mogao ostvariti. Razlog za takvo stanje nalazi se u ljudskoj stvorenoj naravi. Čovjek je jedino biće među svim ostalim bićima koje je stvoreno na sliku Božju (Post 1,26-27). On je stvoren prema jednome iskonskom pramodelu, prema samome Bogu, čije zajedništvo znači životnu upućenost na Božju osobu u trajnom procesu samodarivanja. Bog je u sebi zajedništvo u relacijama, što je i sama definicija života. Zato neki analitičari tvrde da je u početku, prije stvaranja, postojala relacija kao stvarnost božanskoga života. Upravo je ta stvarnost ona stvarnost za kojom svaki čovjek teži i koju nastoji ostvariti. Njegova je potreba »božanske« naravi, jer želja mu je

46 K. RAHNER, *Das christliche Verständnis der Erlösung*, u: *Schriften zur Theologie* 15, str. 241.

47 G. GRESHAKE, *Menschsein als Berufung zur Gemeinschaft mit Gott*, u: A. BSTEH (ur.), *Der Gott des Christentums und des Islams*, Mödling 1978, str. 175.

48 »Der Mensch wird am Du zum Ich«. M. BUBER, *Ich und Du*, Stuttgart 1983, str. 28.

ostvariti komunikaciju s drugima, u njoj živjeti i njome biti ispunjen. »Čovjek je naime po svojoj najdubljoj naravi društveno biće i bez odnosa s drugima ne može živjeti ni razviti svoje sposobnosti« (GS 12). I njegova tjelesna stvarnost, njegovo tijelo u službi je stvaranja i omogućavanja komunikacije, jer »tijelo je medij komunikacije«. ⁴⁹

Već smo spomenuli da je biblijska definicija čovjeka i njegove naravi »biti stvoren na sliku Božju«. To je biblijsko i kršćansko viđenje čovjeka i njegova bića, s kojim se odgovorima još ne slažu svi. Valja razjasniti što zapravo to znači, što su sadržaji. Kroz cijelu povijest proteže se pitanje o tome tko je i što je čovjek. Oduvijek je čovjek nastojao sebi naći pravi odgovor i tako udovoljiti svojoj znatiželji. Međutim, iako je skoro svako povijesno razdoblje pružalo neki odgovor, ni jedan od njih nije bio dugotrajan, jer je uskoro opet započelo novo istraživanje čovjekove zagonetke. Promatrajući povijest možemo spomenuti neka rješenja toga pitanja, odnosno ukazati na neke definicije ljudske naravi i ljudskoga bića.

3.2. Razna tumačenja čovjekove naravi

Jedno od aktualnih tumačenja čovjekove naravi, nastalo u doba francuske revolucije, jest *materijalističko*. Prema tome viđenju čovjek je samo dobro organizirana materija, odnosno energija i ništa drugo. ⁵⁰ *Idealističko* gledanje na čovjeka počiva na uvjerenju kako je prije svega postojao duh i kako je čovjek prožet djelovanjem duha. U *socijalizmu* se razvija nov lik čovjeka, koji u komunizmu nalazi svoj vrhunac: pojedinac je koristan tek ako je uključen u kolektivni život. Prva je, dakle, stvarnost društvo, a pojedinac je po sebi beznačajan. U *individualizmu* čovjeka se vrednuje samo kao pojedinca, kao jedinku. Društvo je za takvo poimanje neprijatelj čovjekove slobode i samostalnosti. Filozofski pravac *determinizam* čovjeka gleda u okviru zakona nužnosti i determinacije: sve je određeno, nema nikakve promjene, i mudrost je tu i takvu stvarnost prihvatiti. Na koncu spominjemo i najsuvremeniju antropologiju – *egzistencijalizam*. Prema mišljenju egzisten-

cijalista, u čovjekovu svijetu nema nikakvih objektivnih vrijednosti niti normi, ništa ne postoji što bi čovjeka određivalo. Čovjek je slobodno i neovisno biće, sam određuje sebe i svoju stvarnost. Bačen u prazninu stvarnosti, on sam sebi određuje smisao i sadržaj života. I tek kad to čini, tek tada postaje čovjekom.

Sve ovo kratki je pregled razmišljanja kroz povijest o samorazumijevanju čovjeka. I *kršćanstvo* pruža u tom kontekstu svoj odgovor. Čovjek je slika Božja. To tvrdi Sveto pismo, to proučava i razvija teologija, to naučava i propovijeda Crkva. Sve skupa može se sažeto reći: čovjek je čovjek tek ako ostvari komunikaciju s drugim ljudima, kad se s njima susreće i razgovara, i kad, u konačnici, idući tim putem zapravo krene prema Bogu. ⁵¹ Bog je za čovjeka ključ razumijevanja, šifra u kojoj se jedino može razumjeti i shvatiti. Štoviše, čovjek se kao osoba jedino u Bogu i s Bogom može ostvariti. »Biti osoba znači težiti za samoostvarenjem: što je ostvarivo samo po iskrenom darivanju samoga sebe. Primjer za takvo tumačenje osobe je sam Bog kao Trojstvo, kao zajedništvo osoba« (MD 7). Čovjekova životna upućenost na Boga ne znači ništa drugo, nego naravnu upućenost na puninu života u trojstvenome Bogu, koji je po sebi i po svojoj naravi Ljubav. ⁵² Čovjek je Bogom određen i označen, pa je i njegova autonomija istovremeno i teonomija. ⁵³

Idemo li korak dalje, ustvrdit ćemo da čovjek svoju ljudskost, za kojom cijeloga života teži, ostvaruje tek u objavljenome Bogu, Bogu koji se očituje na križu Isusa Krista. Tek u kraljevstvu Sina Čovječjega i

⁴⁹ Usp. K. GASTGEBER, *nav. djelo*, str. 123.

⁵⁰ O različitim tumačenjima čovjekove naravi i njegova bića obiluje literatura. Ovdje spominjemo jedno djelo, koje može biti od pomoći: R. GUARDINI, *Gläubiges Dasein*. Die Annahme seiner selbst, Paderborn 1993, str. 84-85.

⁵¹ Usp. M. FLICK – Z. ALSZEGHY, *Fondamenti di una antropologia teologica*. Roma 1969, str. 72.

⁵² »... aber zu sich selbst gekommene Verwiesenheit auf diese Fülle ist.« K. RAHNER, *Grundkurs des Glaubens*. Einführung in den Begriff des Christentums, Freiburg im Breisgau 1976, str. 215.

⁵³ »Our autonomy is, therefore, a theonomy.« R. LATOURELLE, *Man and His Problems in the Light of Jesus Christ*, New York 1983, str. 302.

čovjek dolazi do svoje ljudske stvarnosti.⁵⁴ Kao Božja slika, kao biće stvoreno na pralik Boga koji ljubi, čovjek je pozvan u Božje zajedništvo, on je stvoren za nebesko slavlje.

Cjelokupno naše razmišljanje o čovjekovoj novosti u Božjem Utjelovljenju ima svoje polazište u središnjoj istini kršćaninova života: svaki čovjek ima svoga Boga!⁵⁵ Takva tvrdnja iskazuje opći stav da je čovjek u trajnom religioznom odnosu prema svome Bogu. U kršćanstvu se religioznost shvaća prije svega kao egzistencijalni odnos čovjeka vjernika prema utjelovljenom Bogu Isusu Kristu. U njemu čovjek vjernik otkriva onaj iskonski odnos koji u sebi oduvijek nosi: utjelovljeni Bog u Isusu Kristu vodi čovjeka onamo kamo on po svojoj stvorenoj naravi oduvijek smjera, vodi ga u zajedništvo s trojstvenim Bogom. Cilj kojemu teži čovjek po svojoj naravi i cilj koji utjelovljeni Isus Krist objavljuje, isti je cilj Utjelovljenja.

3.3. Čovjek i Bog u procesu identificiranja

A Bog je po svojoj naravi ljubav i iz te ljubavi stvara čovjeka, na svoju sliku. Stoga je u utjelovljenome Isusu Kristu očitovana istina da se čovjek samo u ljubavi razvija i raste.⁵⁶ Sve to skupa vodi čovjeka do spoznaje kako je sve što postoji dar Božji, a on sam dar Božji na poseban način. Novost njegova života sastoji se prije svega u spoznaji da on nije slučaj slijepe prirode, da nije izgubljeno biće u prostoru i vremenu, nego dar Božji u kojemu Bog očituje svoju skrb i ljubav prema svakome stvorenom biću. Shvaćajući svoj život na taj način, čovjek kojemu se Bog objavio i sam se otvara drugima i njima sebe daruje, da bi na taj čin svjedočio svoje novo kršćansko biće. Kršćanin, ako je shvatio Božju objavu u Utjelovljenju, primio je dar Duha Božjega, koji ga uči da mora biti i on sam dar za druge, kao što je Bog sebe darovao u njegovu životu.⁵⁷

Vrhunac kršćaninova novoga života u najdubljoj je identifikaciji sa samim Bogom. Taj proces ima svoj put, svoju stazu: otvarajući se svakome čovjeku, iskazujući mu dostojanstvo i bratsku ljubav, kršćanin otkriva dubinu i tajnovitost susreta s Bogom u Isusu Kristu. I što je on više okrenut neizmjerne i drugim ljudima, to on sam sebe više

očovječuje, on sam sebe ostvaruje kao čovjeka. »Savršeni, cjeloviti, konačni i sazreli čovjek je onaj, kojemu je uspjelo da se s Neizmjernim poistovjeti i s njime postane jedno.«⁵⁸ Put prema Bogu put je po čovjeku i preko čovjeka, preko bližnjega. U tomu je bit kršćaninova religioznog i ljudskog života. »U drugome i pomoću drugoga postajem ja sam, moj život postaje bogatiji, ispunja se i usavršuje. Život je u uzajamnosti.«⁵⁹

Čovjek prepoznaje svoje biće kao biće od Boga, biće koje je slika Božja. Bog je u kršćanstvu shvaćen kao tajna ljubavi koja sve stvara, izdržava, nosi i vodi. Tajna koja je u utjelovljenome Bogu očitovana, odgovor je na tajnu o ljudskom traženju, odgonetka životne zagonetke. Isus Krist, Bog i čovjek, odgovor je na to traženje, odgovor je na čovjekovu težnju i čežnju za potrebom biti prihvaćen i ljubljen. Ako je Bog ljubav, a to je središnja biblijska objavljena istina, tada je i čovjek u svome traženju smisla biće okrenuto Božjoj ljubavi. Njegov posljednji smisao, ispunjenje njegova života i cilj prema kojemu teži jest zajedništvo s Bogom, utjelovljenim i objavljenim u Isusu Kristu. Ljubav je u kršćanskome vjerovanju bit i sadržaja i Božje milosti i samoga spasa za čovjeka. U konačnici, i Bog i čovjek teže istome zajedništvu, koje je vječno blaženstvo života.

3.4. Suobličavanje čovjeka i Boga

Tako su objava i Božje otajstvo shvaćeni kao objava Božje skrivene ljubavi, koja

⁵⁴ Usp. J. MOLTMANN, *Mensch. Christliche Anthropologie in den Konflikten der Gegenwart*, Stuttgart 1971, str. 161.

⁵⁵ »Jeder Mensch hat seinen Gott: einen höchsten Wert, nach dem er alles richtet, an dem er sich praktisch orientiert für den er notfalls alles hingibt.« H. KÜNG, *Woran man sich halten kann. Christliche Orientierung in orientierungsarmer Zeit*, Köln 1985, str. 34.

⁵⁶ Usp. B. FORTE, *Trinität als Geschichte. Der lebendige Gott – Gott der Lebenden*, Mainz 1989, str. 183.

⁵⁷ »Because he has the Spirit of love dwelling in him, he opens himself to others in the same movement in which he opens himself to God.« R. LATOURELLE, *Man and his problems*, str. 248.

⁵⁸ L. BOFF, *Jesus Christus, der Befreier*, str. 176.

⁵⁹ V. BADURINA, *Grupa kao izazov i šansa*, u: »Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije«, 127 (1999)2, str. 79.

se u Kristovoj ljudskosti, patnji, smrti i uskrsnuću očituje kao odgovor na sva pitanja. Štoviše, ne samo odgovor, nego već sada uprisutnjeno i ostvareno kraljevstvo Božje na zemlji. Utjelovljenje nije ništa drugo nego Božje tumačenje vječnoga spasa, koji je očitovan u Ivanovoj teologiji kao sintagma: »Bog je ljubav!« Tko tu rečenicu shvati i razumije, tko je prenese u svoj život i po njoj živi, taj je sve shvatio što je u kršćanstvu bitno.⁶⁰ Mogli bismo sliku o takvome Bogu nazvati koncilskom slikom, u kojoj suvremena Crkva nastoji svijetu, u kojemu živi i naviješta utjelovljenoga Boga, pokazati da je Bog najbliži čovjeku od svih drugih. Možda je potrebno dodati da je taj lik Boga izrastao u kršćanskoj zajednici pokoncilskoga vremena, u kojemu je Bog bliži i prilazi čovjeku, s njime se druži te mu pruža nove životne perspektive.

Pokoncilski Bog postao je naočigled više majčinski, izgubio je na moći gospodara, predstavljen je kao partner u dijalogu s puno komunikacije i s demokratskim razumijevanjem, on klija u svim travama i drveću i sramoti nasilje tehnike, službeno se distancira od moći kapitala i opredjeljuje se za stranku koja cijeni dostojanstvo rada, on je Bog koji oslobađa, on je temelj opredjeljenja za siromašne, on je utočište onih koji su na rubu društva i onih koji u životu nisu uspjeli. On je Bog »kao i«, on je Bog koji ljubi, koji oprašta i koji je nježan, on je opravdanje za one koji su zakazali i koji odbijaju ponijeti teret života, on je Bog slobode i protiv kolektivnog i propisanog ćudoređa i reda, on je Bog osobne slobode savjesti i tako protiv svake vrsti institucijskoga strančarenja, on je Bog priznanja, a ne odbijanja i osude. Pokoncilski Bog nije Bog »vojski« i mačeva, nego Bog plugova i civilnoga služenja vojnog roka, njega se osjeća u nutрини iskustva, a nema ga u mislima i u argumentima, on je i jedno i drugo i stoga ga se ne može upotrebljavati kao strategiju protiv nekoga neprijatelja.⁶¹

Bog je u kršćanstvu shvaćen kao ljubav i u tome svjetlu čovjek postaje novim čovjekom. Možemo s pravom govoriti o novosti »fenomenologije ljubavi« u svijetu i u čovjekovu životu.⁶² A u tome svjetlu valja promatrati i »novoga čovjeka«. Sv. Pavao jasno

izlaže najvažnije elemente suživota s Kristom i u Kristu, jer po njemu i u njemu umire stari čovjek: »Ovo znamo: naš je stari čovjek zajedno s njime raspet da onemoća ovo grešno tijelo te više ne robujemo grijehu« (Rim 6,6). Ali, novost nije samo za čovjeka, nego i za cijelu prirodu, odnosno za »stvorenje«, kako to Pavao rado spominje: »Jer i stvorenje će se osloboditi robovanja pokvarljivosti da sudjeluje u slobodi i slavi djece Božje« (Rim 8,21). Svijest o novome stanju svaki kršćanin mora iskazati u svome životu kao bratsku pomoć svakome tko je u nevolji: »Nosite jedni bremena drugih i tako ćete ispuniti zakon Kristov!« (Gal 6,2)

Vrhunac Pavlova razumijevanja novosti čovjeka kršćanina u svjetlu Isusa Krista je novi čovjek suobličen i sličan samome utjelovljenome Kristu: »Jer svukoste staroga čovjeka s njegovim djelima i obukoste novoga, koji se obnavlja za spoznanje po slici svoga Stvoritelja! Tu više nema: Grk – Židov, obrezanje – neobrezanje, barbar – skit, rob – slobodnjak, nego sve i u svima – Krist!« (Kol 3,9-11). U svijet u kojemu živi kršćanin unosi »novost« svoje vjere i svoga vjerovanja. On ostvaruje svoj osobni poziv kojim ga Bog poziva da u svijetu ostvari »novo«, pa stoga i Božje. »Dosljedno, svaki čovjek je dužan ispuniti jednu zadaću – osobno poslanje. Baš zato što je osobno, nitko ga ne može zamijeniti.«⁶³ I tako čovjek preobražava sebe i svijet prema Božjem nacrtu. To je novost njegova kršćanskoga života.

5. UTJELOVLJENJE – SLIKA NOVOGA ČOVJEKA

Moramo istaknuti još jednu karakteristiku »novosti« kršćaninova života, koja nužno

⁶⁰ W. KASPER, *Theologie und Kirche*, Mainz 1987, str. 148.

⁶¹ W. RABERGER, *Der strafende Gott – der liebende Gott*, Gottesvorstellung in Fundamentalismus und Pluralismus, u: »Theologie der Gegenwart« 34(1991)1, 12.

⁶² A. GANOCZY, *Liebe als Prinzip der Theologie*. Gesammelte Studien für eine »responsorische« Dogmatik, Würzburg 1993, str. 20.

⁶³ G. ANTONELLI, *Vrijednost i smisao fizičkog života*, u: »Vjesnik Đakovačke i srijemske biskupije« 116(1988)7-8, str. 130.

slijedi iz objave Utjelovljenja. U središte svoga propovijedanja Isus stavlja govor o kraljevstvu Božjem, o njegovoj blizini i punini u budućnosti. Kraljevstvo Božje je središnja misao i poruka Isusovih govora. Međutim, gledamo li u duhovnu stvarnost kraljevstva Božjega, uočiti ćemo zakon toga kraljevstva koji ga čini Božjim: ljubav je prva i posljednja zapovijed kraljevstva Božjega: »Zapovijed vam novu dajem: ljubite jedni druge; kao što sam ja ljubio vas, tako i vi ljubite jedni druge« (Iv 13,34). Zapovijed ljubavi koju Isus stavlja kao »svoju« pred učenike i od njih zahtijeva da se po njoj ravnaju, ima i tipično Isusov dodatak, u čemu se očituje ono najvažnije u Isusovim govorima: »Čuli ste da je rečeno: Ljubi svoga bližnjega, a mrzi neprijatelja. A ja vam kažem: ljubite neprijatelje, molite za one koji vas progone da budete sinovi svoga oca koji je na nebesima, jer on daje da sunce njegovo izlazi nad zlima i dobrima i da kiša pada pravednicima i nepravednicima« (Mt 5,43-45). Novost Isusova propovijedanja je kršćaninova ljubav i prema neprijateljima.⁶⁴ I kršćanin, koji nasljeđuje i živi po Kristovu zakonu, ljubi svoje prijatelje, ali i one koji ga ne ljube, neprijatelje. To spada u novost njegova života.

Utjelovljenje – slika novoga čovjeka naslov je ovoga izlaganja. U utjelovljenome Bogu, u Isusu Kristu, kršćanin otkriva i nalazi temelj za svoje konačno samoshvaćanje i razumijevanje. Kršćanin je rođen iz ljubavi Božje, ona ga prati kroz njegov cijeli život kao temelj i osnova života i na koncu, u smrti, ljubav ga Božja očekuje u zajedništvo kraljevstva Božjega, u zagrljaj s Bogom. To je novost koju ni jedna zemaljska stvarnost ne može pružiti, niti ijedno umijeće ostvariti. Stoga je kršćanin po naravi svoje vjere u utjelovljenoga Isusa Krista slika novoga čovjeka, koji zna odakle je i kamo će, zašto je i koji je smisao njegova života. Konačno, kršćanin u nadi iščekuje novost budućega života u Bogu, jer je samo čovjek vjere hrabar nadati se i ondje gdje za nadu nema puno razloga. Čak i preko smrti: »Pa da mi je i dolinom smrti proći, zla se ne bojim, jer si ti sa mnom. Tvoj štap i palica tvoja utjeha su meni« (Ps 23,4).

⁶⁴ »Das große Novum des jesuanischen Liebesgebotes ist die Feindesliebe, wofür das Modell die vergebende Sünderliebe des Vaters selbst liefert.« A. GANOCZY, *nav. djelo*, str. 18.